
Konkordatowa zasada współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa

Concordat principle of cooperation
to defend and respect the institution of marriage

dr Michał Poniatowski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

ORCID 0000-0002-7263-4550

e-mail: m.poniatowski@uksw.edu.pl

Streszczenie: W artykule jest przedstawiona analiza konkordatowej zasady współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa w zakresie polskiego porządku prawnego. W aspekcie komparatystycznym są również przedstawione wybrane normy zawarte w innych konkordatach współczesnych. Analiza dotyczy wpięrow określenia stron współdziałania, w szczególności w kontekście możliwości interpretacji rozszerzającej poza same strony tej umowy międzynarodowej. Artykuł zawiera również określenie przedmiotu tego współdziałania, w tym w relacji do aktów normatywnych wyższego i niższego rzędu, w których także zawarto zobowiązanie do współdziałania. Analiza obejmuje również formę współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa zarówno w aspekcie bezpośrednim, jak i pośrednim. W zakończeniu zawarte są wnioski ogólne z przeprowadzonej analizy.

Słowa kluczowe: małżeństwo, współdziałanie Kościoła i państwa, aksjologia konstytucyjna, rodzina, naród

Abstract: The article presents an analysis of the concordat principle of cooperation for the defense and respect of the marriage institution in the scope of the Polish legal order. Selected norms contained in other contemporary concordats are also presented in a comparative aspect. The analysis concerns: first – the definition of the parties to cooperation, in particular in the context of a possible interpretation extending beyond the parties to this international agreement. Moreover, the study contains a definition of the subject of this cooperation, including in relation to higher and lower normative acts which also embrace an obligation to cooperate. The analysis also covers the form of cooperation for the defense and respect of the marriage institution both in the direct and indirect aspect. The closing paragraphs contain general conclusions from the conducted analysis. (tłum. M. Poremska)

Keywords: marriage, cooperation of Church and state, constitutional axiology, family, nation

Treść: Wstęp. 1. Strony współdziałania 2. Przedmiot współdziałania. 3. Forma współdziałania. Zakończenie

Wstęp

Instytucja małżeństwa ma istotne znaczenie nie tylko dla Kościoła, w którym funkcjonuje szereg odnoszących się do niej norm. Z perspektywy wspólnoty politycznej jaką jest państwo małżeństwo nie jest obojętne także w sferze normatywnej¹. W związku tym, że celem tych wspólnot, choć z niezbieźnym uzasadnieniem, jest ochrona małżeństwa, pojawia się forum ich współdziałania, które jest bezpośrednio określone na poziomie umowy międzynarodowej jaką jest Konkordat z 1993 r.² Warto zauważyć, że gwarancja konkretnego współdziałania na rzecz instytucji małżeństwa została wprowadzona jeszcze przed Konstytucją z 1997 r.³ i zawartymi w jej treści zasadami relacji państwo-Kościół. W niniejszym artykule zostanie poddana analizie ta konkordatowa zasada zarówno w aspekcie podmiotowym, przedmiotowym jak i formalnym. Na tej podstawie sformułowane zostaną wnioski o charakterze ogólnym i zostaną przedstawione w zakończeniu.

1. Strony współdziałania

W Konkordacie określono wprost strony współdziałania tj. układające się strony w postaci Stolicy Apostolskiej oraz Rzeczypospolitej Polskiej. Na podstawie art. 11 wspomnianej umowy międzynarodowej: *„Układające się Strony deklarują wolę współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa i rodziny będących fundamentem społeczeństwa. Podkreślają one wartość rodziny, przy czym Stolica Apostolska, ze swej strony, potwierdza naukę katolicką o godności i nierozzerwalności małżeństwa”*. Nie oznacza to jednak, że należy literalnie zawęzić współdziałania wyłącznie do tych dwóch

---

¹ Małżeństwo jest wprost uznawane za złożoną instytucję prawną. Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 kwietnia 2006 r. (sygn. akt SK 57/04, publ. Dz. U. 2006 Nr 64 poz. 457, OTK ZU 4A/2006/43).

² Dz. U. 1998 Nr 51 poz. 318.

³ Dz. U. 1997 Nr 78 poz. 483 z późn. zm.

ściśle określonych podmiotów. Sferę podmiotową w tym zakresie należy interpretować rozszerzająco co odpowiada dyrektywom wykładni systemowej i funkcjonalnej. Formalne ograniczenie zakresu podmiotowego wyłącznie do stron tej umowy międzynarodowej skutkowałoby zmniejszeniem stopnia realizacji analizowanej zasady. Nie ma przeszkód prawnych, aby tę zasadę stosowały, wzajemnie współdziałając, poszczególne kościelne osoby prawne i ich jednostki organizacyjne⁴, jak również publiczne osoby prawne.

Zagwarantowanie postanowieniem konkordatu współdziałania stron na rzecz instytucji małżeństwa, choć jest rzadsze aniżeli promulgacja ogólnej zasady współdziałania na rzecz dobra wspólnego, nie ma charakteru jednorazowego w przestrzeni konkordatów współczesnych. Analogiczne zobowiązanie do współdziałania na rzecz małżeństwa odnaleźć można w art. 11 konkordatu ze Słowacją z 24 listopada 2000 r.⁵, w którym strony zobowiązały się współdziałać dla obrony i promocji małżeństwa (jak również rodziny powstałej z małżeństwa).

W aspekcie podmiotowym należy zwrócić uwagę, że zakres podmiotowy określony w art. 11 Konkordatu odpowiada zakresowi podmiotowemu określonemu w art. 1 tej umowy międzynarodowej. Zgodnie z tym artykułem: *„Rzeczpospolita Polska i Stolica Apostolska potwierdzają, że Państwo i Kościół Katolicki są – każde w swej dziedzinie – niezależne i autonomiczne oraz zobowiązują się do pełnego poszanowania tej zasady we wzajemnych stosunkach i we współdziałaniu dla rozwoju człowieka i dobra wspólnego”*⁶. Takie generalne zobowiązanie do współdziałania odnaleźć można w wielu innych konkordatach współczesnych. Przykładowo zgodnie z art. I konkordatu z Włochami z dnia 18 lutego 1984 r.: *„Republika Włoska i Stolica*

---

⁴ Samo uznanie złożonej struktury Kościoła wynika z samej treści Konkordatu (m.in. art. 4). Rozbudowany katalog tych podmiotów zawiera m.in. art. 6-10 oraz 12 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 1966).

⁵ AAS 93 (2001) 136-155.

⁶ Por. także nr 76 Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*.

*Apostolska potwierdzają, że Państwo i Kościół katolicki są, każdy w swoim porządku, niezależne i suwerenne oraz zobowiązują się do pełnego respektowania tej zasady w ich wzajemnych stosunkach i we wzajemnej współpracy dla promocji człowieka i dobra Kraju*⁷.

Z uwagi na zagwarantowanie zasady współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa na poziomie umowy międzynarodowej należy zauważyć skutki w kontekście hierarchii źródeł prawa powszechnie obowiązującego. Po pierwsze współdziałanie stron na rzecz małżeństwa nie powinno być sprzeczne z konstytucyjną zasadą współdziałania. Zgodnie z art. 25 ust. 3 Konstytucji z 1997 r.: „*Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego*”⁸. Gwarancja ta ma charakter generalny i dotyczy *expressis verbis* szerokiej kategorii kościołów i innych związków wyznaniowych (oraz ich poszczególnych jednostek organizacyjnych) w odróżnieniu od bezpośredniego bilateralnego charakteru art. 11 Konkordatu. W związku z tym pod względem podmiotowym zakres zastosowania zasady konstytucyjnej jest zatem szerszy i nie koliduje z nim zakres podmiotowy określony w Konkordacie z 1993 r. Warto także zauważyć,

---

⁷ AAS 77 (1985) 521-535. Tekst polski: *Układ między Stolicą Apostolską i Republiką Włoską w sprawie rewizji Konkordatu Laterańskiego*, podpisany 18 lutego 1984, w: J. KRUKOWSKI (opr.), *Konkordaty współczesne. Doktryna. Teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 423. Promulgowanie takiej zasady w konkordatach współczesnych nie zawęży się tylko do europejskich państw. Por. także art. 1 konkordatu z Republiką Zielonego Przylądka z dnia 3 kwietnia 2014 r., AAS 106 (2014) 472-492; preambuła konkordatu z Brazylią z dnia 13 listopada 2008 r., AAS 102 (2010) 118-129; art. 1 konkordatu z Kazachstanem z dnia 24 września 1998 r., AAS 92 (2000) 316-324.

⁸ Zatem godność i prawa osoby ludzkiej domagają się współdziałania opartego o zdrowe zasady, które będą zabezpieczały jej integralny rozwój. Por. J. DYDUCH, *Relacje Kościół – Państwo w nauczaniu Vaticanum II i ich recepcja w Konkordacie z 1993 roku*, w: J. DYDUCH (red.), *Rola i znaczenie Konkordatu 1993 r.*, Kraków 1994, s. 29.

że podobnie jak w przypadku konkordatów taka generalna zasada współdziałania jest zawarta nie tylko w polskiej konstytucji⁹.

Jednocześnie konkordatowa zasada współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa ma wpływ na akty normatywne niższej rangi. W polskim porządku prawnym na poziomie ustawowym można odnaleźć wiele przykładów gwarancji współdziałania podmiotów publicznych z Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. Przykładowo takie współdziałanie może mieć miejsce chociażby we współdziałaniu parafii lub Caritas diecezji, w ramach działalności charytatywnej i ośrodka pomocy społecznej w celu pomocy małżeństwu w przezwyciężeniu trudnej sytuacji materialnej, co może pośrednio wpływać na samą instytucję małżeństwa¹⁰. Innym przykładem jest obowiązek współdziałania organów administracji publicznej z kościelnymi osobami prawnymi prowadzącymi działalność pożytku publicznego ds. wspierania rodziny (którą tworzą m.in. małżonkowie)¹¹. Szeroki zakres podmiotowy współ-

---

⁹ Przykładowo zgodnie art. 16 ust. 3 konstytucji Hiszpanii z 27 grudnia 1978 r.: „*Žadne wyznanie nie ma charakteru państwowego. Władze publiczne uwzględniają przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego i utrzymują wynikające z tego stosunki współpracy z Kościołem Katolickim i pozostałymi wyznaniem*”. Tekst polski: Konstytucja Hiszpanii, tłum. T. MOŁDAWA, w: W. STAŚKIEWICZ (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 345.

¹⁰ Zgodnie z art. 2 ust. 2 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1283 z późn. zm.): „*Pomoc społeczną organizują organy administracji rządowej i samorządowej, współpracując w tym zakresie, na zasadzie partnerstwa, z organizacjami społecznymi i pozarządowymi, Kościołem Katolickim, innymi kościołami, związkami wyznaniowymi oraz osobami fizycznymi i prawnymi*”. Zasada partnerstwa, która uszczegóławia wspomnianą współpracę oznacza według I. Sierpowskiej, że współpraca ta powinna być oparta na zgodnej woli stron i ukierunkowana na wspólne działanie i osiągnięcie wspólnego celu. Por. I. SIERPOWSKA, *Pomoc społeczna. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 37.

¹¹ Na podstawie art. 5 ust. 1 ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie: „*Organy administracji publicznej prowadzą działalność w sferze zadań publicznych, o której mowa w art. 4, we współpracy z organizacjami pozarządowymi oraz podmiotami wymienionymi w art. 3 ust. 3, prowadzącymi, odpowiednio do terytorialnego zakresu działania organów administracji publicznej, działalność pożytku publicznego w zakresie odpowiadającym zadaniom tych organów*”. Por. także

działania, który może pośrednio dotyczyć małżeństwa (m.in. poprzez ochronę kobiet w ciąży czy organizację rodzin zastępczych) został zawarty w art. 3 ust. 1 ustawy z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży¹², w którym przewidziano współdziałanie między organami administracji rządowej oraz samorządu terytorialnego oraz Kościołem katolickim, innymi kościołami i związkami wyznaniowymi oraz organizacjami społecznymi.

Mając powyższe na uwadze można dojść do wniosku, że aspekt podmiotowy konkordatowej zasady współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa jest szeroki i nie powinien być on zawężany wyłącznie do stron tej umowy międzynarodowej. Współdziałanie to jest możliwe między różnymi jednostkami organizacyjnymi zarówno po stronie państwa jak i Kościoła oraz innych związków wyznaniowych zarówno w aspekcie dwustronnym jak i wielostronnym, albowiem obrona i poszanowanie instytucji małżeństwa nie jest celem tylko jednego podmiotu. Jednocześnie owa różnorodność podmiotowa nie znosi obowiązku współdziałania przy uwzględnieniu specyfiki poszczególnych podmiotów współdziałania, które mogą się częściowo różnić w uzasadnieniu obrony i poszanowania instytucji małżeństwa.

2. Przedmiot współdziałania

Przedmiotem współdziałania określonego w art. 11 Konkordatu z 1993 r. jest obrona i poszanowanie instytucji małżeństwa, które wraz z rodziną zostały uznane za fundament społeczeństwa. Takie uznanie małżeństwa i rodziny za fundament społeczeństwa nie jest

---

M. PONIATOWSKI, *Działalność na rzecz małżeństwa jako działalność pożytku publicznego*, *Ius Matrimoniale* 34 (2023) 1, s. 149-165. W ramach współdziałania podobny zakres podmiotowy w zakresie przeciwdziałania alkoholizmowi, który może dotyczyć również rodzin, odnaleźć można w art. 1 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 2151 z późn. zm.).

¹² Tekst jedn. Dz. U. 2022 poz. 1575.

w przestrzeni prawa międzynarodowego jednorazowe. Odnaleźć je można również w art. 8 ust. 3 konkordatu z Włochami z 1984 r. Jednocześnie w wielu konkordatach strona państwowa uznała szczególne znaczenie małżeństwa dla funkcjonowania narodu¹³.

Uznanie wartości instytucji małżeństwa w Konkordacie z 1993 r.¹⁴ odpowiada nie tylko wartościom uznanym w preambule tej umowy międzynarodowej, ale również aksjologii konstytucyjnej, której elementem jest art. 18 Konstytucji z 1997 r. (zawarty już w jej I rozdziale zatytułowanym Rzeczpospolita)¹⁵. Zgodnie z treścią tego artykułu: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”¹⁶. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego określa on podstawowe wartości, które są związane z instytucją małżeństwa, rodziny

---

¹³ Szczególne znaczenie małżeństwa dla funkcjonowania narodu zostało uznane przez stronę państwową w art. 14 ust. 1 konkordatu z Angolą z dnia 13 września 2019 r., AAS 111 (2019) 1914-1932; art. 13 § 1 konkordatu z Beninem z dnia 21 października 2016 r., AAS 110 (2018) 1289-1295; art. 12 § 1 konkordatu z Republiką Środkowoafrykańską z dnia 6 września 2016 r., AAS 111 (2019) 732-741 czy art. 16 konkordatu z Republiką Burundi z dnia 29 stycznia 2014 r., AAS 106 (2014) 195-207. Por. także art. 14 ust. 1 konkordatu z Mozambikiem z dnia 7 grudnia 2011 r., AAS 104 (2012) 567-586.

¹⁴ Por. także J. KRUKOWSKI, *Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską 1993-1998*, w: J. KRUKOWSKI (red.), *Konkordaty Polskie. Historia i terażniejszość*, Lublin 2019, s. 316-317.

¹⁵ Por. postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 grudnia 2021 r. (sygn. akt SK 13/17, publ. OTK ZU A/2022/15); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 grudnia 2013 r. (sygn. akt P 40/12, publ. Dz. U. 2013 poz. 1537, OTK ZU 9A/2013/133); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2011 r. (sygn. akt SK 11/09, publ. Dz. U. 2011 Nr 105 poz. 621, OTK ZU 4A/2011/32); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 maja 2004 r. (sygn. akt K 8/03, publ. Dz. U. 2004 Nr 109 poz. 1163, OTK ZU 5A/2004/37). Istotne znaczenie dla ochrony instytucji małżeństwa ma *implicite* również art. 47 Konstytucji. Jednocześnie warto zwrócić uwagę w kontekście wykładni historycznej, że w epoce konkordatów klasycznych zawieranych z katolickimi państwami wyznaniowymi akceptowano jurysdykcję Kościoła nad małżeństwami ochrzczonych osób. Por. J. KRUKOWSKI, *Konkordaty współczesne. Doktryna. Teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 176.

¹⁶ Wprowadzenie norm chroniących wartości wskazane w art. 18 Konstytucji należy do ustawodawcy, choć w zgodzie z normami wyższego rzędu. Por. W. BORYSIK,

jak również ich rolę w społeczeństwie. W orzecznictwie małżeństwo i rodzina są uznawane za równorzędne wartości konstytucyjne¹⁷. Ponadto wartości te zajmują szczególnie wysoką rangę w samej hierarchii wartości konstytucyjnych¹⁸. Zasada ochrony instytucji małżeństwa jest również uznawana za zasadę ustrojową¹⁹. Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że nie zachodzi zbieżność stanowiska stron w zakresie uzasadnienia ochrony wartości instytucji małżeństwa, co pośrednio jest również konsekwencją uzasadnienia uznania godności osoby ludzkiej w polskim systemie prawnym. Państwo świeckie nie uwzględnia chociażby w tym zakresie uzasadnienia o charakterze teologicznym.

Obrona i poszanowanie instytucji małżeństwa jako cel współdziałania, o którym mowa w art. 11 Konkordatu z 1993 r., są zgodne z ogólnymi celami współdziałania, o których mowa w art. 25 ust. 3 Konstytucji z 1997 r., w postaci dobra człowieka i dobra wspólnego

---

Komentarz do art. 18, w: M. SAFJAN (red.), *Konstytucja RP. Tom I: Komentarz - Art. 1-86*, L. BOSEK, Warszawa 2016, s. 493.

¹⁷ Por. wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 lutego 2022 r. (sygn. akt I OSK 3674/18, publ. CBOSA, Legalis nr 2681945, Lex nr 3330913).

¹⁸ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 maja 2005 r. (sygn. akt. K 16/04, publ. Dz. U. 2005 Nr 95 poz. 806, OTK ZU 5A/2005/51, Legalis nr 68617, Lex nr 155506). Podobne stanowisko zostało wyrażone w wielu orzeczeniach sądów administracyjnych. Por. wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie z dnia 22 stycznia 2020 r. (sygn. akt II SA/Lu 711/19, publ. CBOSA, Legalis nr 2297537, Lex nr 2825534); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z dnia 23 października 2018 r. (sygn. akt IV SA/Gl 705/18, publ. CBOSA, Legalis nr 1848645, Lex nr 2577738); wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 2 czerwca 2017 r. (sygn. akt I OSK 26/17, publ. CBOSA, Legalis nr 1652719, Lex nr 2338649); wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 11 lipca 2012 r. (sygn. akt: IV SA/Po 273/12, publ. CBOSA, Legalis nr 548674, Lex nr 1230706). Jak trafnie określił to P. Sobczyk: „[...] polski ustrojodawca potwierdził szczególną rangę małżeństwa i rodziny, skoro zaliczył te instytucje do wartości leżących u podstaw państwowości i zobowiązał Rzeczpospolitą do ich ochrony i opieki”. Por. P. SOBCHYK, *Konstytucyjne podstawy współdziałania państwa i Kościoła na rzecz ochrony i opieki nad małżeństwem i rodziną*, w: J. KRUKOWSKI, M. SITARZ, H. STAWNIAK (red.), *Katolickie zasady relacji państwo-Kościół a prawo polskie*, Lublin 2015, s. 198.

¹⁹ Por. wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z 6 czerwca 2007 r. (sygn. akt I SA/Gd 845/06, publ. CBOSA, Legalis nr 1023198, Lex nr 940849).

oraz art. 1 tej umowy międzynarodowej w postaci rozwoju człowieka i dobra wspólnego.

Z uwagi na hierarchię źródeł prawa, normy niższego rzędu nie tylko nie powinny być sprzeczne z konstytucyjną i konkordatową ochroną instytucji małżeństwa, ale również ją odpowiednio uszczegóławiać. Przykładowo we wspomnianej ustawie o pomocy społecznej przedmiotem współdziałania jest pomoc społeczna, która może pośrednio odnosić się także do instytucji małżeństwa, choćby poprzez udzielenie małżonkom (albo małżonkowi) o niskich dochodach odpowiednich świadczeń pieniężnych lub niepieniężnych, przy odpowiednim współudziale kościelnych osób prawnych i w ten sposób pośrednio przyczynić się do poprawy ich relacji małżeńskiej²⁰. Możliwa jest również odpowiednia pomoc prawna bez względu na osiągnięty dochód małżonków udzielana w ramach współdziałania takich podmiotów²¹. Aspekt przedmiotowy analizowanego współdziałania na poziomie ustawowym można zauważyć także w aspekcie

---

²⁰ Por. także I. SIERPOWSKA, *Prawo pomocy społecznej*, Warszawa 2011, s. 163-193.

²¹ Na podstawie art. 46 ust. 1 ustawy o pomocy społecznej: „*Poradnictwo specjalistyczne, w szczególności prawne, psychologiczne i rodzinne, jest świadczone osobom i rodzinom, które mają trudności lub wykazują potrzebę wsparcia w rozwiązywaniu swoich problemów życiowych, bez względu na posiadany dochód*”. Dodatkowo warto chociażby zwrócić uwagę na możliwość realizacji przez kościelne osoby prawne zadań z zakresu edukacji prawnej. Zgodnie z art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (tekst jedn. 2024 poz. 1534): „*Zadania z zakresu edukacji prawnej mogą być realizowane również przez podmioty wymienione w art. 3 ust. 2 i 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, a także uczelnie prowadzące studia wyższe na kierunku prawo oraz samorzędy zawodowe adwokatów, radców prawnych, notariuszy, komorników sądowych oraz doradców podatkowych*”. Na podstawie art. 3 ust. 3 pkt 1 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1491): „*Działalność pożytku publicznego może być prowadzona także przez: [...] osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, o stosunku Państwa do innych kościołów i związków wyznaniowych oraz o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, jeżeli ich cele statutowe obejmują prowadzenie działalności pożytku publicznego*”.

prowadzenia działalności pożytku publicznego przez kościelne osoby prawne, które mogą wraz z organami administracji publicznej prowadzić projekty na rzecz wspierania rodziny, a tym samym w niektórych przypadkach pośrednio na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa. Takie współdziałanie ma podstawę nie tylko w ustawie o działalności pożytku publicznego, ale również poszczególnych ustawach dotyczących bezpośrednio samorządu terytorialnego²².

W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że strony Konkordatu zobowiązały się do „*obrony i poszanowania*” instytucji małżeństwa. Obrona i poszanowanie małżeństwa mogą polegać choćby na zapewnieniu przez państwo w systemie prawnym odpowiednich środków prawnych służących bezpośrednio albo pośrednio do ochrony tej instytucji. Takie środki odnaleźć można w różnych gałęziach prawa powszechnie obowiązującego m.in. prawie konstytucyjnym²³, prawie cywilnym²⁴, prawie administracyjnym²⁵ czy prawie karnym²⁶. Co

---

²² Przykładowo zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 3 – 4 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 107): „*I. Powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie: 3) pomocy społecznej; 3a) wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej; 4) polityki prorodzinnej*”. Natomiast zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 22 tej ustawy wykonywanie wspomnianych zadań publicznych jest realizowane we współpracy i działalności m.in. na rzecz kościelnych osób prawnych. Por. także art. 7 ust. 1 pkt 6-6a, 19 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1465 z późn. zm.); art. 14 ust. 1 pkt 4 – 5 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 566).

²³ Przykładowo każdy z małżonków może wnieść skargę konstytucyjną zgodnie z art. 79 w ich indywidualnej sprawie, w której orzeczenia wydawano na podstawie prawa niezgodnego z art. 18 Konstytucji.

²⁴ Przykładowo każdy z małżonków może wnieść pozew w przypadku naruszenia ich dóbr osobistych na podstawie art. 24 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1061 z późn. zm.).

²⁵ W związku z tym, że przyznanie świadczeń z pomocy społecznej następuje w formie decyzji administracyjnej, małżonkom przysługuje w odpowiednich sprawach m.in. odwołanie od takiej decyzji. Możliwe jest również wniesienie odwołania przez inną osobę za zgodą takiego małżonka. Por. art. 10 ust. 6 ustawy o pomocy społecznej.

²⁶ Przykładowo takim środkiem jest złożenie zawiadomienia o możliwości popełnienia przestępstwa doprowadzenia przemocą do zawarcia małżeństwa. Por.

ciekawe zobowiązanie Stron do analizowanego współdziałania może mieć również w sprawach sądowych, w których ustalane są granice swobody wypowiedzi²⁷. Obrona instytucji małżeństwa przez Kościół jest natomiast skoncentrowana na nauczaniu i wychowaniu²⁸.

Mając powyższe na uwadze można dojść do wniosku, że w Konkordacie z 1993 r. i Konstytucji z 1997 r. zachodzi zbieżność samego zobowiązania do ochrony wartości w postaci małżeństwa (podobnie jak rodziny). W konsekwencji zachodzi również zbieżność zasad współdziałania Kościoła i państwa w zakresie ochrony tej wartości, choć norma konkordatowa zawiera *explicite* zobowiązanie do takiego współdziałania, podczas gdy norma konstytucyjna *implicite*. Jednocześnie nie oznacza to zbieżności ochrony instytucji małżeństwa według prawa świeckiego i prawa kanonicznego.

3. Forma współdziałania

Współdziałanie na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa może przybierać różne formy i być spełnione w różnym stopniu. Jedną z form współdziałania są odpowiednie regulacje prawne. Państwo i Kościół powinny zatem odpowiednio regulować samodzielnie

---

art. 191b § 1 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 17 z późn. zm.).

²⁷ Zgodnie z wyrokiem Sądu Okręgowego w Przemyślu z dnia 9 kwietnia 2015 r. (Sygn. akt I C 767/14, publ. Legalis nr 2122574, Lex nr 1838107): „W polskim porządku prawnym funkcjonuje również umowa międzynarodowa, – Konkordat między Stolicą Apostolską w Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r. [...], w którym obie strony zadeklarowały wolę współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa i rodziny będących fundamentem społeczeństwa i podkreśliły wartość rodziny, przy czym Stolica Apostolska potwierdziła ze swej strony naukę katolicką o godności i nierozzerwalności małżeństwa (art. 11). W świetle powyższych regulacji, w ocenie Sądu, pozwany w żadnym fragmencie swej wypowiedzi nie przekroczył dopuszczalnych prawem granic swobody wypowiedzi, a z cytowanych słów nie da się wysnuć wniosku o naruszeniu dóbr osobistych powódki”. Zobowiązanie konkordatowe może mieć zatem znaczenie dla wykładni funkcjonalnej i systemowej norm, które nie są zawarte w konkordacie.

²⁸ Por. także J. KRUKOWSKI, *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999, s. 133.

kwestie dotyczące małżeństwa w swoich niezależnych systemach prawnych mając jednak na uwadze zobowiązanie do obrony i poszanowania instytucji małżeństwa. Przy czym brak uznania nierozzerwalności małżeństwa nie zwalnia państwa z odpowiedniej ochrony wartości jaką stanowi małżeństwo w świetle wspomnianej aksjologii konstytucyjnej i ustrojowego dążenia do trwałości małżeństwa²⁹. W konsekwencji Sąd Najwyższy zwrócił wielokrotnie uwagę, że: „[...] polski model rozstrzygania spraw rozwodowych nie jest ukierunkowany na maksymalnie szybkie zakończenie tych spraw, a raczej nastawiony jest na koncyliacyjne działania Sądu i dążenie do utrzymania trwałości małżeństwa”³⁰. W ten sposób przez stronę państwową pośrednio realizowana może być zasada współdziałania

---

²⁹ Por. także R. SZTYCHMILER, *Potrzeba wzmocnienia praw małżonków i rodziny*, w: M. SITARZ, P. STANISZ, H. STAWNIAK (red.), *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesaris et quae sunt Dei Deo, Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krukowskiemu z okazji 50-lecia pracy naukowej*, Lublin 2014, s. 622. W perspektywie prawa świeckiego uwidacznia się to chociażby we wprowadzeniu ustawowych przesłanek, których spełnienie pozwala rozwiązać małżeństwo przez orzeczenie sądu. Por. art. 56 § 1 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 2809 z późn. zm.).

³⁰ Por. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 sierpnia 2023 r. (sygn. akt I NSP 126/23, publ. www.sn.pl, Legalis nr 2972140, Lex nr 3589275); postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 stycznia 2018 r. (sygn. akt III SPP 55/17, publ. www.sn.pl, Legalis nr 1713774, Lex nr 2435637). Zasada trwałości małżeństwa w polskim porządku prawnym jest uznawana za szczególnie doniosłą, przy czym uwzględniona jest dopuszczalność rozwodu jako „środka niezbędnego do likwidacji szkodliwych społecznie, martwych, formalnie tylko istniejących związków małżeńskich”. Por. uchwała Sądu Najwyższego z dnia 18 marca 1968 r. (sygn. akt III CZP 70/66, publ. Legalis nr 13450, Lex nr 657). Por. także uchwała Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 2012 r. (sygn. akt III CZP 77/12, publ. Legalis nr 548612, Lex nr 1227986). Wśród przedstawicieli doktryny odnaleźć można pogląd, że w art. 11 Konkordatu zabrakło potwierdzenia przez stronę państwową możliwości rozwiązania węzła małżeńskiego na podstawie ustawodawstwa świeckiego. Por. J. WISŁOCKI, *Konkordat polski 1993. Tak czy nie?*, Poznań 1993, s. 134. Brak takiego potwierdzenia nie zmienił jednak tego ustawodawstwa i wejście w życie Konkordatu nie zmodyfikowało ówczesnej możliwości takiego rozwiązania małżeństwa zgodnie z prawem świeckim. Słusznie jednak J. Krukowski zwraca uwagę na kompromisowy charakter regulacji art. 11 Konkordatu z uwagi na odmiennność stanowisk stron w zakresie nierozzerwalności

na rzecz obrony i poszanowania małżeństwa. Jednocześnie w procesie legislacyjnym możliwe jest przedstawianie stanowiska przez Kościół. W państwowych aktach normatywnych mogą być również wyrażone dodatkowe w stosunku do konkordatu zakresy współdziałania, w tym na poziomie ustawowym jak wspomniana ustawa o pomocy społecznej czy ustawa o działalności pożytku publicznego.

Realizacja analizowanej zasady współdziałania może odbywać się również w formie konsultacji lub umów (m.in. poprzez realizację wcześniej wspomnianej formy w postaci tworzenia odpowiedniego prawa w kierunku obrony i poszanowania instytucji małżeństwa). Pierwsza forma może polegać przykładowo na przedstawianiu stanowisk i wymiany argumentacji celem zwiększenia stopnia obrony i poszanowania instytucji małżeństwa (np. w zakresie zorganizowania przez wybrane samorządowe jednostki organizacyjne cyklu szkoleń z dialogu małżeńskiego). Umowa zaś, choć ma dodatkowo różne formy, ma charakter sformalizowanego współdziałania stron i określa odpowiednio poszczególne prawa i obowiązki np. w zakresie realizacji na podstawie umowy pisemnej wspólnego projektu dotyczącego obrony i poszanowania instytucji małżeństwa (np. organizacja takiego szkolenia przez kościelne jednostki organizacyjne w lokalach udostępnionych przez podmioty publiczne). W tym miejscu warto jednak zwrócić uwagę, że zakres współdziałania w przedmiotowym zakresie może być węższy w przypadku współdziałania podmiotów publicznych z podmiotami niepublicznymi aniżeli współdziałanie między samymi podmiotami niepublicznymi z uwagi na zasadę legalizmu, która ogranicza możliwość działania podmiotów publicznych z uwagi na konieczność współdziałania na podstawie konkretnej podstawy prawnej. Przy czym należy zwrócić uwagę, że zasady współdziałania obejmujące pośrednio lub bezpośrednio obronę i poszanowanie małżeństwa zostały wpisane na poziomie norm rangi konstytucyjnej, międzynarodowej oraz ustawowej co pozwala w praktyce na szerokie współdziałanie podmiotów publicznych. Ograniczeniem zaś

---

małżeństwa. Por. J. KRUKOWSKI, *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Lublin 2013, s. 247.

w przypadku podmiotów niepublicznych, za jakie mogą być uznane kościelne osoby prawne, jest w dużej mierze zasada swobody umów i ewentualnie prawo kanoniczne.

Tym samym możliwych jest wiele form współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa, pomimo tego, że formy takie nie zostały bezpośrednio wymienione w art. 11 Konkordatu (podobnie jak w szerszym przedmiotowo art. 25 ust. 3 Konstytucji). Wprowadzenie takich konkretnych form należy przede wszystkim do ustawodawcy i stron konkretnych umów cywilnoprawnych co także stanowi realizację własnego zobowiązania do tego współdziałania.

Zakończenie

Konkordatowa zasada współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa znajduje aktualnie swoje umocowanie przede wszystkim w aksjologii konstytucyjnej. Instytucja małżeństwa została zatem jedynie uznana za fundament społeczeństwa na podstawie wartości funkcjonujących w tym społeczeństwie, zajmując wśród nich odpowiednio wysokie miejsce. Wartość instytucji małżeństwa, choć z niezbieżnym uzasadnieniem, jest chroniona zarówno przez państwo jak i Kościół. W konsekwencji nie tylko w Konkordacie zawarto gwarancję współdziałania, która umożliwia obronę i poszanowanie instytucji małżeństwa. Przy czym w Konkordacie współdziałanie to odnosi się *expressis verbis* do tego przedmiotu. Pomimo tego, że konkordatowa zasada wymienia jako podmioty współdziałania układające się strony tej umowy międzynarodowej to nie powinno się wykluczać z możliwości współdziałania także jednostek organizacyjnych poszczególnych stron, tym bardziej że współdziałanie w przedmiotowym zakresie zostało przewidziane pośrednio zarówno w Konstytucji jak i w wielu ustawach. Sam przedmiot analizowanego współdziałania jest szeroki i może on dotyczyć obrony i poszanowania tej instytucji w sposób bezpośredni lub pośredni. Przedmiot konkordatowej zasady współdziałania wyrażonej w art. 11 mieści się w przedmiocie współdziałania określonym w art. 25 ust. 3 Konstytucji i art. 1 Konkordatu. Natomiast przedmiot

współdziałania w analizowanym zakresie określony w ustawach może pokrywać się w części z tą zasadą konkordatową. Możliwych jest wiele form współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa, od tworzenia prawa przy zachowaniu odpowiedniego dialogu z partnerem tego współdziałania, po aplikację tak powstałego prawa zarówno na podstawie zawartych umów bądź w formie bezumownej. Z perspektywy dbałości o zachowanie instytucji małżeństwa jako fundamentu społeczeństwa obie strony powinny dążyć do jak największego stopnia realizacji tej zasady.

References

Źródła prawa

1.1. Konstytucje

Konstytucja Hiszpanii z dnia 27 grudnia 1978 r., Tekst polski: Konstytucja Hiszpanii, tłum. T. MOŁDAWA, w: W. STAŚKIEWICZ (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 341-374.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 78 poz. 483 z późn. zm.

1.2. Konkordaty

Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che apporta modificazioni al Concordato Lateranense, 18 II 1984, AAS 77 (1985), 521-535. Tekst polski: *Układ między Stolicą Apostolską i Republiką Włoską w sprawie rewizji Konkordatu Laterańskiego, podpisany 18 lutego 1984*, w: J. KRUKOWSKI (opr.), *Konkordaty współczesne. Doktryna. Teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 423-428.

Sollemnis Conventio inter Apostolicam Sedem et Poloniae Rem Publicam, 28 VII 1993, AAS 90 (1998) 310-329; Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz. U. 1998 Nr 51 poz. 318).

Conventio inter Apostolicam Sedem et Rempubicam Cazakistanam, 24 IX 1998, AAS 92 (2000), 316-324.

Conventio inter Sanctam Sedem et Rempubicam Foederativam Brasiliae, 13 XI 2008, AAS 102 (2010), 118-129.

Conventio de principiis et normis iuridicis pro publicis rationibus inter Sanctam Sedem et Rempubicam Mozambicanam, 7 XII 2011, AAS 104 (2012), 567-586.

Conventio Inter Sanctam Sedem et Rempubicam Burundiae de rebus communis studii, quae inita est die vi mensis Novembris anno mmxii quaeque postea mutuis notis die v mensis Iulii, anno mmxiii accomodata est, 29 I 2014, AAS 106 (2014), 195-207.

- Conventio Inter Sanctam Sedem et Rempubicam Promunturii Viridis de Statu Iuridico Ecclesiae Catholicae in eadem Republica, 3 IV 2014, AAS 106 (2014), 472-492.
- Pactio Libellorum Diplomaticorum inter Sanctam Sedem et Rempubicam Africae Mediae de rebus communis rationis, 6 IX 2016, AAS 111 (2019), 732-741.
- Conventio inter Sanctam Sedem et Rempubicam Benini de Statu Iuridico Ecclesiae Catholicae in Benino, 21 X 2016, AAS 110 (2018), 1289-1295.
- Pactio Libellorum Diplomaticorum inter Sanctam Sedem et Rempubicam Angolanam de necessitudine inter Ecclesiam Catholicam et Statum, 13 IX 2019, AAS 111 (2019), 1914-1932.

1.3. Ustawy

- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 2809 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1061 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 2151 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz. U. 2023 poz. 1966).
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1465 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 17 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 107).
- Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 566).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1491).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (tekst jedn. Dz. U. 2024 poz. 1283 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (tekst jedn. 2024 poz. 1534).

1.4. Orzecznictwo

1.4.1. Trybunał Konstytucyjny

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 maja 2004 r. (sygn. akt K 8/03, publ. Dz. U. 2004 Nr 109 poz. 1163, OTK ZU 5A/2004/37).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 maja 2005 r. (sygn. akt. K 16/04, publ. Dz. U. 2005 Nr 95 poz. 806, OTK ZU 5A/2005/51).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2011 r. (sygn. akt SK 11/09, publ. Dz. U. 2011 Nr 105 poz. 621, OTK ZU 4A/2011/32).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 grudnia 2013 r. (sygn. akt P 40/12, publ. Dz. U. 2013 poz. 1537, OTK ZU 9A/2013/133).

Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 grudnia 2021 r. (sygn. akt SK 13/17, publ. OTK ZU A/2022/15).

1.4.2 Sąd Najwyższy

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 18 marca 1968 r. (sygn. akt III CZP 70/66, publ. Legalis nr 13450, Lex nr 657).

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 28 listopada 2012 r. (sygn. akt III CZP 77/12, publ. Legalis nr 548612, Lex nr 1227986).

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 stycznia 2018 r. (sygn. akt III SPP 55/17, publ. www.sn.pl, Legalis nr 1713774, Lex nr 2435637).

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 2 sierpnia 2023 r. (sygn. akt I NSP 126/23, publ. www.sn.pl, Legalis nr 2972140, Lex nr 3589275).

1.4.3 Sądy powszechne

Wyrok Sądu Okręgowego w Przemyślu z dnia 9 kwietnia 2015 r. (sygn. akt I C 767/14, publ. Legalis nr 2122574, Lex nr 1838107).

1.4.4 Sądy administracyjne

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z dnia 6 czerwca 2007 r. (sygn. akt I SA/Gd 845/06, publ. CBOSA, Legalis nr 1023198, Lex nr 940849).

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 11 lipca 2012 r. (sygn. akt: IV SA/Po 273/12, publ. CBOSA, Legalis nr 548674, Lex nr 1230706).

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 2 czerwca 2017 r. (sygn. akt I OSK 26/17, publ. CBOSA, Legalis nr 1652719, Lex nr 2338649).

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z dnia 23 października 2018 r. (sygn. akt IV SA/Gl 705/18, publ. CBOSA, Legalis nr 1848645, Lex nr 2577738).

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie z dnia 22 stycznia 2020 r. (sygn. akt II SA/Lu 711/19, publ. CBOSA, Legalis nr 2297537, Lex nr 2825534).

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 lutego 2022 r. (sygn. akt I OSK 3674/18, publ. CBOSA, Legalis nr 2681945, Lex nr 3330913).

Literatura

BORYSIAK W., Komentarz do art. 18, w: M. SAFJAN, L. BOSEK (red.), *Konstytucja RP*. Tom I: *Komentarz – Art. 1-86*, Warszawa 2016, s. 464-495.

DYDUCH J., *Relacje Kościoła – Państwo w nauczaniu Vaticanum II i ich recepcja w Konkordacie z 1993 roku*, w: J. DYDUCH (red.), *Rola i znaczenie Konkordatu 1993 r.*, Kraków 1994, s. 15- 33.

- KRUKOWSKI J., *Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską 1993-1998*, w: J. KRUKOWSKI (red.), *Konkordaty Polskie. Historia i terażniejszość*, Lublin 2019, s. 145-411.
- KRUKOWSKI J., *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999.
- KRUKOWSKI J., *Konkordaty współczesne. Doktryna. Teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995.
- KRUKOWSKI J., *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Lublin 2013.
- PONIATOWSKI M., *Działalność narzeczeństwa jako działalność pożytku publicznego*, *Ius Matrimoniale* 34 (2023) 1, s. 149-165.
- SIERPOWSKA I., *Pomoc społeczna. Komentarz*, Warszawa 2014.
- SIERPOWSKA I., *Prawo pomocy społecznej*, Warszawa 2011.
- SOBCZYK P., *Konstytucyjne podstawy współdziałania państwa i Kościoła na rzecz ochrony i opieki nad małżeństwem i rodziną*, w: J. KRUKOWSKI, M. SITARZ, H. STAWNIAK (red.), *Katolickie zasady relacji państwo-Kościół a prawo polskie*, Lublin 2015, s. 187-204.
- SZTYCHMILER R., *Potrzeba wzmocnienia praw małżonków i rodziny*, w: M. SITARZ, P. STANISZ, H. STAWNIAK (red.), *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesari et quae sunt Dei Deo, Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krukowskiemu z okazji 50-lecia pracy naukowej*, Lublin 2014, s. 621-634.
- Wisłocki J., *Konkordat polski 1993. Tak czy nie?*, Poznań 1993.

Nota o autorze

dr Michał Poniatowski – ur. 1983, doktor nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego (2012), adiunkt na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, wykładowca Okręgowej Rady Adwokackiej w Warszawie, adwokat świecki, adwokat kościelny.